Govoriti bez riječi: o neverbalnoj komunikaciji i značenjima tjelesnih pokreta u antičkoj Grčkoj

Nina Čengić
Odsjek za klasičnu filologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Jezik je apstraktan sustav jezičnih znakova i odnosa među njima. Tako glasi prvi postulat znanosti o jeziku, nastao početkom 20. stoljeća, u periodu kada je više lica ljudskog jezika trebalo uobličiti kao jedinstven fenomen, konstantan predmet znanstvenog istraživanja. Upotrebna strana jezika obilježena promjenjivošću, nestalnošću i različitošću odmaknuta je tada na rub znanstvenoga interesa.

Ova je dihotomija jezika, kao apstraktnog sustava i jezika u upotrebama, zapravo već od početaka opterećivala lingvistiku, pa su s vremenom razni lingvistički pristupi upotrebnu dimenziju jezika vratili u fokus znanstvene valorizacije i istraživanja. Danas je, s takvim pristupima, a i pod pozitivnim utjecajem drugih znanosti o čovjeku, lingvistika čovjeku vratila jezik u upotrebi. Jezikom ljudi prenose svoje misli, ideje ili osjećaje; njime opisuju događaje koje su čuli, vidjeli, doživjeli ili zamislili; njime to sve dijele s drugima.

No, čovjek osim jezikom komunicira i drugim sredstvima, to je prihvaćena činjenica. Svi načini na koje to čovjek čini objedinjeni su pod terminom neverbalne komunikacije kao svako komuniciranje, svako prenošenje značenja bez korištenja jezika, ne-jezičnim zvukovima (poput fućkanja ili zvuka čišćenja grla), izrazima lica, pokretima udova i tijela, držanjem ili ponašanjem tijela u prostoru, kretanjem i tjelesnom pojavnošću. Očito je čovjekovo tijelo primarno sredstvo neverbalne komunikacije, tijelo je „jezik" neverbalne komunikacije.

Svaka komunikacija, i jezikom i tijelom, ostvaruje se u konkretnim komunikacijskim činovima u konkretnim komunikacijskim situacijama. Neverbalna komunikacija pripada na najneposredniji način aktualnim kontekstima ljudske interakcije. Ono što se komunicira može se i opisati, prepričati: za to služe glagoli poput „reći, pitati, odgovoriti, zamoliti, poslušati, zapovjediti". No kao što se stvarne govorne situacije jezika pretaču u pisane tekstove, tako se i neverbalna komunikacija može zapisati. Ono što prenosi govor tijela isto se može prepričati. To je moguće zato što se sav neizmjeran i stalno nov izvanjezični svijet – kojeg je dio i neverbalna komunikacija – preslikava u riječi jezika. Jezik ima riječi za neverbalnu komunikaciju, pa se i neverbalni komunikacijski činovi mogu iskazati jezikom, riječima poput „kimnuti glavom, nasmiješiti se, namrštiti se, kleknuti, dati 'palac gore'".

Oprez je potreban u svakom pokušaju znanstvene interpretacije drugog, društva i kulture, kao što je to stara Grčka. Fenomeni današnjice rijetko se kada mogu preslikavati na slične fenomene prošlih društava i kultura. To vrijedi i za neverbalnu komunikaciju, jer su neverbalna značenja vrlo često kulturni konstrukti: svaka kultura ljudskom tijelu kao komunikacijskom sredstvu može davati vlastita značenja. Uz to, značenja kulturnih konstrukata podložna su mijenama, pa se i o tome može i treba razmišljati. Kao što uči jezik, čovjek uči i neverbalnu komunikaciju svojeg društva i kulture, a to treba raditi i stranac kada pristupa stranom društvu, stranoj kulturi, poput nas kada pristupamo kulturi antičke Grčke. Suvremenih je primjera mnogo, od podrigivanja, koje u našoj kulturi kao jedno od značenja prenosi nepristojnost pojedinca, dok u nekim drugim kulturama komunicira pozitivna značenja zadovoljstva i uživanja u dobroj hrani. No, podrigivanje je nepoželjno neverbalno ponašanje samo za odrasle. Kada su bebe u pitanju, ono prenosi važno značenje da je beba poslije hranjenja dobro i željeno je neverbalno ponašanje. Ovaj primjer pokazuje da se verbalna komunikacija ne ostvaruje na isti način za sve pripadnike društva, pa se stoga može istraživati prema tome kakva jest s obzirom na spol, dob ili pripadnost društvenom sloju.

Uza sve to, sasvim je logično pretpostaviti da su i stari Grci komunicirali neverbalno te da je stara Grčka stvorila svoj sustav neverbalnih znakova i dala im sebi svojstvena značenja. Potraga za time plauzibilan je istraživački poduhvat. Ipak, budući da je aktualnost neverbalne komunikacije stare Grčke davno izgubljena, njezini se sačuvani materijalni tragovi mogu najprije potražiti i proučavati na likovnim prikazima i u tekstovima.

Likovna baština stare Grčke klasičnoj je filologiji najbliskiji, od povijesti umjetnosti i arheologije „posuđivani", predmet istraživanja. To nije neočekivano jer se u grčke likovne prikaze prelijevaju slične teme i motivi kao i u grčke tekstove. Uz to, i u likovne prikaze i u tekstove precrtava se niz drugih kulturnih i društvenih fenomena. Takav je slučaj s pismenošću koja se od same svoje pojave, već od početka arhajskog perioda, pojavljuje u likovnim prikazima kroz razne slovne zapise. U nekim slučajevima to su samo imena prikazanih likova, ali sačuvani su i pisani zapisi govora. Jedan takav, krasan primjer zapisa izgovorene riječi može se vidjeti na peliki s lastavicom, posudi oblika manje samostojeće amfore, datiranoj oko 510. godine pr. Kr.[1] Na njoj su naslikana tri muškarca i lastavica. Prvi muškarac, mladić, kaže „ΙΔΟ ΧΕΛΙΔΟΝ"; drugi muški lik zreli je muškarac i njegove su riječi „ΝΕ ΤΟΝ ΗΕΡΑΚΛΕΑ". Treći lik, dječak, kaže „ΗΑΥΤΕΙ". Između drugog i trećeg lika okomito teče natpis „ΕΑΡ ΕΔΕ". Slika pokazuje što likovi govore: „Vidi, lastavica! Da, Herakla mi. Tamo je! Proljeće je već." Ovaj likovni prikaz, međutim, ne intrigira

[1] Crtež: H. Anh Thu Nguyen, preneseno iz članka SeungJung Kim „Phenomenology of Time in Ancient Greek Art", u: *The Construction of Time in Antiquity*, str. 162 (2017).

samim prikazom verbalne reakcije likova, već pokazuje i kako oni na nju reagiraju tijelom, položajem glave i pokretom ruke:

Figure 9 The so called Swallow vase. (a) Attic red figure *pelike* attributed to the circle of Euphronios, c. 510 BCE. H. 37.5 cm. The State Hermitage Museum, St. Petersburg, Inv. no. GR 8057 (B 2352) (photograph © The State Hermitage Museum; photo by Yuri

Položaj tijela i pokret zabilježeni na ovoj slici mogu se nakon toliko vremena razumjeti i danas: podigavši glavu gore prema nebu i ugledavši lastavicu u letu, podigli su ruku uvis i usmjerili je prema lastavici koja je u žarištu njihove pažnje. Kako je prirodno da tijelo prati govor, primijetio je i Platon koji kaže u sedmoj knjizi *Zakona*:

> ὅλως δὲ φθεγγόμενος, εἴτ᾽ ἐν ᾠδαῖς εἴτ᾽ ἐν λόγοις, ἡσυχίαν οὐ πάνυ δυνατὸς τῷ σώματι παρέχεσθαι πᾶς. (Pl. *Leg.* 7.816a 3–4)
>
> „U cjelini, svatko tko iskazuje riječi, bilo u pjesmama ili u govorima, ne može nipošto tijelo držati mirnim."

Grčki, poput drugih jezika, ima riječi i izraze za različite radnje i pokrete tijelom. Bilo koji pokret tijela na grčkom se izražava pojmom κίνησις, a izvoditi neke geste riječju χειρονομέω. Σχῆμα se posebno odnosi na držanje ili stav tijela. Podići glavu na grčkom se kaže ἀνακύπτειν, pokazati prstom δεικνύναι τῷ δακτύλῳ. Kod Homera se μύειν odnosi na zatvaranje očiju (*Il.* XXIV, 637), kod Platona i na usta (*Phdr.* 251d). Gristi zubima usnicu kaže se ὀδόντι πρίειν τὸ στόμα (u Sofoklovu fragmentu 897), a škrgutati zubima πρίειν τοὺς ὀδόντας kod Aristofana (*Ra.* 927), pljeskanje (τὸ κροτεῖν τὰς χεῖρας), grljenje (τὸ ἀμφιβάλλειν τινα χερσί) ili davanje poljupca (τὸ ἀσπάζεσθαι), brojanje na prste (ἐπὶ δακτύλων συμβάλλεσθαι), štucanje (τὸ

λύζειν), kihanje (τὸ πταίρειν) ili smijanje (τὸ γελᾶν). Za neverbalnu komunikaciju, međutim, nije bitno samo da tjelesni pokret naznačuje i dočarava okolnosti radnje, poput „udario ga je", kako? „udario ga je nogom, rukom, glavom". Važno je prenosi li se tijelom neko dodatno značenje: na primjer, hoće li škrgutanje zubima u grčkom iskazivati ljutnju, bijes ili žalost? Znači li kimanje ili odmahivanje glavom starim Grcima isto ono što znači nama? Znači li u grčkom neki puta „sklopiti oči" umrijeti?

Kretnja glavom prema gore i prema dolje dobra je ilustracija pokreta tijela koji prenose to dodatno razlikovno značenje. Podići glavu i zabaciti je unatrag, ἀνανεύειν, znači ne složiti se s čime, odbiti što, odnosno reći „ne". Kimnuti glavom prema dolje, κατανεύειν, znači prihvatiti, složiti se, reći „da". Tetida traži od Zeusa da prihvati ili odbije njezin zahtjev ovako:

(…) καὶ κατάνευσον
ἢ ἀπόειπ', (…) (Hom. *Il.* I, 514–515)
„…i kimni glavom za 'da' ili odbij…"

Zeus odgovara Tetidi i istovremeno slušateljima tumači značenje svojeg pokreta glavom:

εἰ δ' ἄγε τοι κεφαλῇ κατανεύσομαι ὄφρα πεποίθῃς:
τοῦτο γὰρ ἐξ ἐμέθεν γε μετ' ἀθανάτοισι μέγιστον
τέκμωρ· οὐ γὰρ ἐμὸν παλινάγρετον οὐδ' ἀπατηλὸν
οὐδ' ἀτελεύτητον ὅ τί κεν κεφαλῇ κατανεύσω. (Hom. *Il.* I, 524–527)
„Hajde glavom ću ti kimnuti za 'da', da mi vjeruješ; tä to je od mene među besmrtnicima najjači zalog. Ne može se povući, nije prijetvorno i neispunjeno ono što glavom kimnem za 'da'."

Kako se kod nas „da" izražava kimanjem glave gore-dolje, a „ne" odmahivanjem, pomicanjem glave lijevo-desno, može se reći da su pokreti glavom sa značenjima nijekanja i potvrđivanja kod nas i u staroj Grčkoj primjeri kulturno konstruiranog neverbalnog komuniciranja.

Značenja koja se u neverbalnoj komunikaciji prenose tijelom mogu se promatrati s niza različitih aspekata. Kojim dijelom tijela se komunicira; licem, glavom, udovima, tijelom, kretnjom, držanjem, položajem. Što se tijelom radi te je li neverbalna komunikacija popraćuje, potvrđuje, ističe, poništava ili zamjenjuje riječi. Kakvu vrstu radnje iskazuje, jesu li to činjenje, reagiranje, izražavanje osjećaja. Gdje se ostvaruje: u svakodnevnoj komunikaciji ili je li pretočena u usmenu književnost i zapisane tekstove. Kojoj vrsti socijalnih interakcija pripada: onima kojima vladaju konvencionalna pravila (u odnosu prema ljudima i prema bogovima) ili neformalnim situacijama. Mogu se proučavati nastanak, razvoj i promjene značenja neverbalne komunikacije. Radi lakšeg snalaženja odabrani primjeri poredani su prema pojednostavljenoj shemi klasifikacije neverbalne komunikacije Donalda Lateinera, pionira proučavanja neverbalne komunikacije u starogrčkim tekstovima.[2]

[2] Lateiner, Donald. *Sardonic Smile. Nonverbal Behavior in Homeric Epic*. 1995.

Prvu skupinu čini neverbalna komunikacija u formalnim i konvencionalnim situacijama. Obuhvaća kretnje pri molitvi, žrtvenim prinosima, u zakletvama i suplikacijama, u službenim situacijama poput suđenja, u obredima rođenja, sklapanja braka ili pogrebnih rituala. Druga se skupina odnosi na neverbalnu komunikaciju u neformalnim prilikama poput grljenja, davanja poljupca, raznih pokreta glavom, primanja za ruku. U trećoj se skupini nalazi nesvjesni govor tijela poput kihanja, kašljanja, drhtanja ili grizenja usnice. U posljednju skupinu ulazi „podsvjesna" neverbalna komunikacija kao što su smijeh, uzvici tuge, jecaji ili uzdasi, razni krikovi ili suze.

Suplikacija (ἱκεσία, ἱκετεία), molitva preklinjanja i zaziv u pomoć u najtežim situacijama, jedna je od najpoznatijih konvencionalnih situacija stare Grčke. Sastoji se od verbalnog čina traženja pomoći iskazane riječima „preklinjem te, molim te" i niza pokreta i položaja tijela kojima se suplikant u svojoj nevolji fizički i simbolično predaje i utječe suplikatu. U ovom spletu verbalne i neverbalne komunikacije važnost riječi pojačava se tijelom. Ruke se podižu prema nebu, osoba pada na koljena ili licem prema zemlji, a posebno je važan dodir. Dodiruje se osoba kojoj se utječe, njezina brada, obraz, desna ruka ili koljena. Glagol γουνόομαι, γουνάζομαι, „primiti koljena", odražava značaj tog dijela tijela u žarkoj molitvi suplikacije. U grčkoj je književnosti puno osjećajima prožetih scena suplikacije, od Prijama koji prima Ahileja za koljena (λαμβάνειν γόνατα) i zaklinje ga ocem, majkom i sinom (λίσσεσθαι ὑπὲρ πατρὸς/μητρὸς/τέκους) da mu preda mrtvo Hektorovo tijelo (*Il.* XXIV, 465–512), preko brojnih scena grčke tragedije, poput Euripidove *Andromahe*. Drama, cijela prožeta motivom suplikacije, jednu od emotivnih kulminacija donosi u sceni u kojoj i Andromahin sin Molos u suplikaciji moli za milost:

Ἀνδρομάχη	λίσσου, γούνασι δεσπότου χρίμπτων, ὦ τέκνον.
Παῖς	ὦ φίλος, φίλος, ἄνες θάνατόν μοι. (Eur. *Andr.* 529–530)
Andromaha	*Moli, dodirujući gospodarova koljena, dijete!*
Sin	*O prijatelju, dragi, oprosti mi smrtnu kaznu!*

Primjer je neformalnog neverbalnog ponašanja udaranje rukom o bedro, kretnja tijelom koja, posebno u grčkoj herojskoj epici, prenosi nekoliko emocionalnih stanja: ljutnju, tugu, nezadovoljstvo ili bijes. Liddell-Scottov grčki rječnik glosira frazu μηρὸν πληξάμενος kao „znak iznimne uznemirenosti". To čini u XV. pjevanju *Ilijade* Ares nakon što je Deifob ubio njegova sina Askalafa (*Il.* XV, 113–114). U XII. pjevanju saveznik Trojanaca Asije u ljutnji, ἀλαστήσας, udara oba bedra, πεπλήγετο μηρὼ (*Il.* XII, 162); *scholion* uza stih tumači da je to zapravo „nemoguće zbog bojnog oklopa i samo je znak neke patnje, boli", ἀδύνατον τοῦτο ἐπὶ ὡπλισμένου. ἔστι δὲ μόνον τῆς λύπης δηλωτικόν, (…). U *Homerskoj himni Demetri* Metanira se udara u bedra iz straha (ἄμφω πλήξατο μηρὼ δείσασ᾽) za sina Demofonta kada krišom vidi

da ga Demetra stavlja u vatru (*Hom. Hymn Dem*. 245–246). Ovaj pokret tijelom sa značenjem emocionalnih stanja primjer je neverbalne komunikacije koja pripada i muškarcima i ženama.

Primjer kako se govor tijela u staroj Grčkoj mijenjao jest hodanje. Kod Homera moćni i odlučni vojni zapovjednici hodaju μακρά, velikim i snažnim koracima, kao što radi snažni Ajant, tvrđava Ahejaca,:

> …ἤϊε μακρὰ βιβάς, … (Hom. *Il*. VII, 213)
> „Išao je odlučno koračajući (…)"

Na ovakvo značenje upozorava i *scholion* uza stih koji kaže da „ovakav pokret tijela označava hrabrost, odvažnost duha":

> <μακρὰ βιβάς:> ἡ κίνησις τοῦ σώματος ἐμφαίνει τὸ θρασὺ τῆς ψυχῆς.

Kasnije, kada promjene u ratovanju dokidaju herojstvo pojedinca na bojnom polju, ovaj način hodanja više ne može biti dio tjelesnog identiteta muškarca-ratnika. Društvenim mijenama tijelo preuzima druga značenja. Jedno takvo novo čitanje značenja držanja tijela omogućava navod u Platonovu dijalogu *Harmid*, gdje Sokrat pita Harmida, Atenjanina iz „visokog društva", kako bi odredio pojam σωφροσύνη. Harmid je odgovorio:

> ἔπειτα μέντοι εἶπεν ὅτι οἱ δοκοῖ σωφροσύνη εἶναι τὸ κοσμίως πάντα πράττειν καὶ ἡσυχῇ, ἔν τε ταῖς ὁδοῖς βαδίζειν καὶ διαλέγεσθαι, καὶ τὰ ἄλλα πάντα ὡσαύτως ποιεῖν.
> (Pl. *Chrm*. 159b2–b5)
>
> „Ali ipak je zatim rekao da mu se čini da je razumnost (σωφροσύνη) uredno i smireno činiti sve, i hodati po cestama i razgovarati i sve ostalo na takav isti način raditi."

Primjeri pokazuju kako se u različitim epohama identitet muškarca može graditi i iskazivati hodom. Odlučno hodanje dio je identiteta junaka Homerove slike herojskog doba. U drugo vrijeme i na drugom mjestu, u Ateni klasičnog doba, hodajući ulicom na određeni način muškarac iskazuje svoj etički habitus koji se može povezati s njegovim društvenim statusom. Gledajući neverbalnu komunikaciju iz toga kuta, može se pitati odražava li ona socijalnu stratifikaciju te istražiti odražavaju li odlike hodanja različite društvene tipove ljudi.

Ovaj kratak pogled na tragove neverbalne komunikacije u grčkom otkriva raznovrsnost i kompleksnost tog fenomena što ga čini izazovnim i potencijalno vrlo plodnim područjem istraživanja. Bogata ostavština rane epike, autentične usmene književnosti, i mogućnost da se grčki jezik zamisli kao korpus sačuvanih tekstova, nude bogat predmet istraživanja, a suvremeni pristupi – posebno oni pragmatički s fokusom na interakciju i ponašanje u komunikaciji – postupno grade modele i metode za istraživanja. Važno je i podsjetiti se – a to podjednako

vrijedi i za žive i za „mrtve" jezike – da za znanje nekog jezika nije dovoljno naučiti značenja riječi. Komunikacija je puno kompleksniji fenomen u kojem, osim jezika, sudjeluju i neverbalna sredstva komunikacije te društveni i kulturalni kontekst u kojem se ona odvija. Koliko je teško pratiti te kompleksnosti, toliko ih je važno i na pravi način razjašnjavati. Koliko je to teško raditi u starogrčkim tekstovima, toliko je to izazovno i zanimljivo. Takve analize mogu razumijevanje tekstova obogatiti otkrivajući njihove druge dimenzije poput odraza odnosa među ljudima ili društvenog konteksta tekstova i ukazujući na višestrukosti komunikacijskog prostora grčke antike.

Sve to pomaže da se bliskije zahvaćaju vrijednosti antičke grčke kulture i da se gradi njihovo suvremeno razumijevanje. Pokazuje to i koliko je zanimljivo i uvijek iznova intelektualno izazovno baviti se klasičnom filologijom. Klasični je filolog vrlo daleko od stereotipa znanstvenika koji se bavi već istraženom ili istrošenom domenom. Isti se tekst može čitati različito, a mada staju u iste rijeke, filolozima uvijek dotječu nove i nove vode:

> ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουσιν ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα ἐπιρρεῖ. (Heraclit., fr. 39.2 Diels *Dox.Graec.* 471.4)